HISTORISCHE VERENIGING ALKMAAR
1925

OUDALKMAAR

2022 JAARGANG 46 | **NUMMER 3**

VOLKSVERHEFFING IN HET NUTSGEBOUW

OOK GAMES ZIJN CULTUREEL ERFGOED

HET NASSAUKWARTIER ALS NIEUWBOUWWIJK

VOLKSVERHEFFING IN HET NUTSGEBOUW

Bertus Bakker

De maatschappelijke tweedeling mag dan tegenwoordig een brandend thema zijn, dat was eind negentiende eeuw niet anders. De zogeheten Sociale Kwestie vormde een maatschappelijk probleem dat om een oplossing schreeuwde. Maar hoe viel de kloof te overbruggen tussen enerzijds mensen die economisch, sociaal en cultureel bevoorrecht waren en anderzijds mensen die het minder hadden getroffen?

1. Het Nutsgebouw aan de Gedempte Nieuwesloot. Foto voorgevel Nutsspaarbank, 1902. Foto collectie Regionaal Archief, catalogusnummer, FO 1001961.

DE ALKMAARSE TOYNBEEVERENIGING 1903-1921

De scheiding begon al op jonge leeftijd. Terwijl kinderen van onvermogenden onderwijs volgden op armenscholen, waren de burgerscholen bestemd voor de beter gesitueerden. Deze standenscholen drukten op elk kind een onuitwisbaar stempel; sociale stijging was nagenoeg onmogelijk. Toch legde zich niet iedereen hierbij neer. Een beroemd voorbeeld van zo'n idealist was Arnold Toynbee (1852-1883) die als docent in Oxford zijn studenten zo ver kreeg om in de achterbuurten van Londen arme bevolkingsgroepen kosteloos onderwijs aan te bieden (afb. 2). Doel hiervan was begrip te kweken tussen rijk en arm. Na Toynbee's vroege dood werd het initiatief onder zijn naam voortgezet. De beweging kreeg vervolgens internationale verspreiding. In tal van landen werden Toynbeeverenigingen opgericht en zo ook in ons land. Er verrezen diverse volkshuizen, veelal onder de naam Ons Huis, zoals in Amsterdam (1892), Den Haag (1895) en Leiden (1899). Het waren de voorlopers van de latere club- en buurthuizen en van de volksuniversiteiten. Veel Nederlandse Toynbeeverenigingen werden opgericht door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Volksopvoeding en volksverheffing waren immers de doelstellingen van het Nut.[1] In Alkmaar bestond al sinds 1786 een departement van het Nut en het had hier al de nodige instellingen in het leven geroepen, zoals scholen, een volksbibliotheek en een spaarbank. Verder organiseerde het Nut volksvoordrachten, maar tegen het einde van de eeuw was de belangstelling daarvoor teruggelopen. Het is niet toevallig dat in 1903 het Nut een punt zette achter deze voordrachten en tezelfdertijd een Toynbeevereniging oprichtte.

HET BEGIN

Op 6 juli 1903 kwamen vijf leden van het Nut bijeen in het nieuwe en nog altijd bestaande gebouw van de Maatschappij aan de Gedempte Nieuwesloot (afb. 1). Het kapitale pand was een paar maanden eerder in gebruik genomen als zetel van de Nutsspaarbank. De vijf waren de predikanten P.J. Glasz en J.F. Ternooy Apèl, de jurist J. Bruyn en de HBS-leraren N. Meijer en E.M. van Soest.[2]

2. Arnold Toybee (1852-1881).

Laatstgenoemde was voorzitter van de Spaarbank. Het waren stuk voor stuk heren die in tal van Alkmaarse besturen zitting hadden. Ze waren het snel eens. Er moest ook in Alkmaar een Toynbeevereniging komen en wel als instelling van het Nut. Ze vonden de directeur van de HBS, Z.Th. Diehl, en de oogarts A. Tuyl bereid mee te doen. Op 2 oktober ging het Nutsdepartement akkoord met de oprichting. Het zevental vormde het eerste bestuur.

De nieuwe vereniging moest natuurlijk publieke bekendheid krijgen, vandaar dat op 30 september in de *Alkmaarsche Courant* een uitvoerig artikel was te lezen van de hand van Ternooy Apèl waarin hij Toynbee in het licht zette en vooral de door hem geïnitieerde activiteiten.

Toynbee-werk. Wat verstaat men hieronder? Men zou kort en goed kunnen zeggen: het beoogt de geestelijke en zedelijke ontwikkeling van de kinderen des volks, door middel van persoonlijke aanraking en bemoeiing van meer ontwikkelden en gegoeden met minder bevoorrechten. […] Wie door het Toynbee-werk gebaat worden, voelen zich gelukkig. 't Is hen een weldadig en verkwikkend gevoel, dat iemand, boven hen staande in maatschappelijken stand, in kennis of in kunsttalent, op voet van gelijkheid met hen omgaat, in hun leven en denken tracht in te komen en op hun standpunt zich zooveel mogelijk verplaatst. Maar wie het uitvoeren, zijn gelukkiger nog.

In het hooggestemde artikel werd de oprichting van leeskringen in het vooruitzicht gesteld, maar als belangstellenden meer wilden weten over bijvoorbeeld natuur- of scheikunde, geschiedenis of staathuishoudkunde, gezondheidsleer, sociale vragen of kwesties van zedekundige aard dan konden zij dit kenbaar maken. Ook werd een beroep gedaan op Alkmaarders om zich als docent – leider genoemd – op te geven. Een advertentie riep geïnteresseerden, mits ouder dan zestien jaar, op om zich te komen aanmelden voor de avondbijeenkomsten van de Toynbeevereniging.

Uiteindelijk bleken 48 personen zich te hebben opgegeven, van wie de meesten meer wilden dan alleen leeskringen. Het programma van het eerste winterseizoen telde dan ook cursussen staathuishoudkunde en staatsinrichting, geschiedenis en aardrijkskunde, natuurwetenschappen en verder leesavonden voor meisjes, voor mannen en voor knapen en tot slot een zangles. Voor Duits en boekhouden konden nog geen leiders worden gevonden. Eind oktober ging het seizoen van start en blijkbaar maakten de leerlingen duchtig reclame, want gaandeweg groeide het aantal deelnemers tot maar liefst 75. Vijf avonden per week werd lesgegeven in de bovenzaaltjes van het Nutsgebouw die door de Spaarbank ter beschikking waren gesteld 'met licht en vuur' terwijl de bank bovendien een startsubsidie had verstrekt van *f* 50,-. Alleen de lessen in schei- en natuurkunde werden gegeven in de HBS aan de Paardenmarkt.

Ze waren het snel eens. Alkmaar kreeg ook een Toynbeevereniging

Het eerste seizoen voldeed grotendeels aan de verwachtingen. De meeste cursisten bleven van begin tot eind trouw opkomen. Een punt van aandacht vormden echter de financiën want de boeken sloten met een tekort van *f* 60,-. Het werd weliswaar aangezuiverd door het departement, maar binnen het bestuur rees alras de vraag of niet een kleine contributie van de cursisten gevraagd zou kunnen worden. Men kwam er niet uit en voorlopig werd als compromis overeengekomen dat voortaan een vrijwillige bijdrage gevraagd zou worden. De kwestie van het lesgeld zou echter niet van tafel verdwijnen.

JAREN VAN BLOEI

Het succes van het eerste jaar viel het beste af te lezen aan het aantal cursisten dat zich opgaf voor het tweede Toynbeeseizoen: 168. Het grootste aantal, ruim vijftig en vrijwel uitsluitend meisjes, had zich aangemeld voor de zangcursus. Er werd nu ook een leergang stoomwerktuigkunde aangeboden. Het verzoek om een vrijwillige bijdrage had dus geen negatieve invloed gehad op de deelnamecijfers. Dat werd ook niet verwacht omdat de ervaring intussen had geleerd dat de deelnemers niet uit de armste ingezetenen afkomstig waren. In totaal leverden die bijdragen overigens niet meer dan zo'n zestien gulden op en moest het departement met ƒ 75,- bijspringen. Een noviteit dit tweede jaar was dat de Toynbeeleerlingen voor een entreegeld van tien cent een Nutsvoordracht mochten bijwonen. Die was normaal gesproken alleen toegankelijk voor leden van het Nut. Maar liefst tachtig leerlingen maakten gebruik van het buitenkansje om in schouwburg De Harmonie de gebroeders Wilson uit Hoorn te zien optreden met komische en ernstige sketches. Het seizoen werd besloten met een uitvoering door de zangcursisten in de grote bovenzaal van De Unie in de Koorstraat. Ook hield men een gezamenlijke wandeltocht.

De sluimerende onenigheid over een mogelijke contributie leidde bij de aanloop naar het derde cursusjaar tot een crisis. Maar liefst vijf van de zeven bestuursleden – Ternooy Apèl, Tuyl, Diehl, Meijer en Bruyn – bedankten voor hun lidmaatschap. Al eerder was Van Soest afgetreden en vervangen door J.A. Verkuyl, leraar Nederlands aan de Cadettenschool. Het terugtreden van de oprichters Ternooy Apèl, Tuyl en Diehl was het meest pijnlijk. Dit drietal mannen van het eerste uur wilde per se vasthouden aan het oorspronkelijke beginsel: gratis onderwijs mét subsidie van het Nut. De overige bestuursleden echter en vooral de cursusleiders waren voor een verplichte bijdrage. Aangezien het Nutsdepartement zo ver niet wilde gaan bleef de vrijwilligheid nog bestaan, maar de malcontenten keerden niet terug. Tot de nieuwe bestuursleden hoorde mejuffrouw C.J. van der Lee, lerares op de Industrie- en Huishoudschool. Zij als secretaresse en Verkuyl als voorzitter zouden niet alleen gedurende het gehele verdere bestaan van de Toynbeevereniging bestuurslid blijven, maar zich beiden ook ontpoppen als de meest actieve cursusleiders. Van der Lee gaf lessen Nederlands en Verkuyl verzorgde de discussieavonden alsook de cursussen staathuishoudkunde en rekenen. Daarnaast was hij van 1910 tot 1919 voorzitter van het Nutsdepartement (afb. 3).

Intussen was het lespakket uitgebreid met Duits, verstelnaaien en koken. Deze laatste cursus werd gegeven in de Huishoudschool. Interessant is dat voortaan van de leiders na afloop van hun cursus een verslag over hun ervaringen werd verwacht. Hierin valt te lezen dat menige docent worstelde met de uiteenlopende graad van ontwikkeling van zijn pupillen, een probleem dat deels werd opgelost door hen te verdelen in verschillende groepen: zij die al een eerdere cursus hadden gevolgd en de nieuwelingen. Helaas geven deze documenten geen beeld van de deelnemerspopulatie voor wat betreft man/vrouw-verdeling, leeftijd en maatschappelijke achtergrond. Wel lezen we dat er nogal wat leerlingen waren voor wie de Toynbeevereniging in feite niet was opgericht. Het waren volgens de leiders jongelui die best in staat waren elders tegen betaling aan bestaande cursussen deel te nemen.

Veruit het grootste aantal leerlingen was vanzelfsprekend afkomstig uit Alkmaar, maar ook vanuit omliggende plaatsen was er belangstelling. Zo kwam een leerling wekelijks met de fiets vanuit de Beemster, weer of geen weer, en verzuimde geen enkele keer. Maar er waren ook deelnemers die het ontbrak aan echte interesse. Meest frustrerend was als leerlingen na enige tijd zonder taal of teken wegbleven. Om al te grote vrijblijvendheid een halt toe te roepen worden mochten zij die zonder geldige reden wegbleven geen nieuwe cursus meer volgen. Ook vonden de cursusleiders dat een verplicht cursusgeld een rem op het absenteïsme zou zetten. Uiteindelijk ging het bestuur overstag en koos het voor zogenoemde kwartjeskaarten zoals die ook gebruikelijk waren bij een andere Nutsinstelling, namelijk de Volksbibliotheek.

Toynbee-vereeniging.

INSCHRIJVING van LEERLINGEN voor verschillende cursussen op

Donderdag 6 October 1910,

in het Nutsgebouw, 's avonds HALF NEGEN tot HALF TIEN.

Vermoedelijk worden CURSUSSEN gegeven in: Lezen en Schrijven, Nederlandsch, Boekhouden, Staatsinrichting, Fransch, Duitsch, Engelsch, Kennis van Bouwmaterialen, Wertuigkunde, Verstellen en Linnennaaien, terwijl bijzonder de aandacht wordt gevestigd op het

Vraag- en Praatuurtje voor Mannen en vrouwen.

Er bestaat gelegenheid tot het aanvragen van leiding ook in andere vakken dan de bovengenoemde.

Tot het volgen van elken cursus worden TOEGANGSKAARTEN op naam uitgereikt tegen betaling van 25 CENT per stuk.

De leerlingen moeten den leeftijd van 16 j a a r bereikt hebben.

3. Toynbee-voorzitter J.A. Verkuyl als redenaar bij de onthulling van de buste van Bosboom-Toussaint op 16 september 1912, de honderdste geboortedag van de schrijfster. Foto collectie Regionaal Archief.

Naast kanttekeningen bij de inzet van de leerlingen is ook meer principiële kritiek te lezen. Zijn we eigenlijk niet een gewone onderwijsinstelling geworden, zo vroegen verschillende leiders zich af. Onderwijs was immers niet het doel, maar slechts het middel om het doel te bereiken. Toynbeewerk was sociaal jeugdwerk en bedoeld om begrip te kweken tussen standen en klassen en hierdoor de verschillen te verkleinen. Op de keper beschouwd kwam het zogenaamde lees-, vraag- en praatavondje onder leiding van Verkuyl nog het dichtst bij de Toynbeegedachte. De meeste andere lessen echter boden toch het beeld van een avondschool voor volwassenen. Het voornaamste doel van het Nut – ontwikkeling van de onderontwikkelden – werd hiermee wel nagestreefd, maar het ideaal van Toynbee – de verbroedering – kwam veel minder aan bod. Het was zelfs zo dat reguliere onderwijsinstellingen af en toe met een scheef oog naar de Toynbeelessen keken. Zo beklaagde de directrice van de Huishoudschool zich bij het bestuur dat met de cursus maatknippen haar school valse concurrentie werd aangedaan. Het Toynbeebestuur beloofde er voortaan op te letten dat wie deze vaardigheid echt grondig wilde leren en niet enkel een kledingstuk voor zichzelf wilde maken, naar de huishoudschool zou worden verwezen.[3] Invloed op het aantal deelnemers bleek het heffen van een verplichte contributie niet of nauwelijks te hebben. Jammer genoeg echter werd ook het groeiende lesverzuim niet gestuit. Zo waren er van de 197 leerlingen die zich in 1908 hadden ingeschreven aan het eind van de winter nog maar 114 over. Bij het aantal deelnemers moet steeds worden bedacht dat nogal wat leerlingen zich voor meer dan een cursus inschreven (afb. 4). In het seizoen 1915-16 waren er bijvoorbeeld 168 leerlingen, maar die hadden zich 296 keer ingeschreven voor een leergang. Het hoogste aantal inschrijvers bereikte de Toynbeevereniging in het seizoen 1909-10 met 200 deelnemers. Dit was mede het gevolg van de cursus Esperanto, 'de hulp- en wereldtaal der toekomst' die niet lang daarvoor in ons land was geïntroduceerd en waarvoor zich maar liefst zestig deelnemers opgaven.

NEERGANG

De eerste acht seizoenen ontving de Toynbeevereniging jaarlijks een subsidie van het Nutsdepartement meestal variërend van *ƒ* 50,- tot *ƒ* 75,-. Daarna wist men vijf jaren zonder Nutsbijdrage rond te komen. In 1916 ging de contributie omhoog van één naar twee kwartjes. Of het door deze prijsverhoging kwam of anderszins, in elk geval startte het veertiende seizoen (1916-17) met niet meer dan 96 leerlingen, bijna een halvering ten opzichte van het voorafgaande jaar. Het bestuur had meteen spijt van de contributieverhoging. Maar ook in ander opzicht verliep die winter teleurstellend. De meeste lessen werden namelijk noodgedwongen voortijdig gestopt door een tekort

Onderwijs was immers niet het doel, maar het middel om het doel te bereiken

aan steenkool als gevolg van de Eerste Wereldoorlog. De Spaarbank kon maar een beperkt aantal verwarmde lokalen garanderen. Tot overmaat van ramp rees ook onenigheid met de bank over de schoonmaakkosten van de lokalen. Het bestuur overwoog zelfs of het niet beter kon uitwijken naar een andere locatie, bijvoorbeeld een schoolgebouw. Men was echter bang dat de cursisten niet graag in schoolbanken zouden willen gaan zitten.

De neergang viel vanaf nu niet meer te stuiten. Voor het vijftiende seizoen (1917-18) gaven zich niet meer dan 52 personen op. De agent die de orde tijdens de inschrijving moest bewaren had een rustige avond en ging met een sigaar voor bewezen diensten huiswaarts. Er werden die winter slechts vijf cursussen gegeven – Nederlands, Frans, Engels, boekhouden en Lezen en Schrijven – mede doordat verschillende leiders in het kader van de mobilisatie waren opgeroepen voor militaire dienst. Omdat het brandstoffentekort nog altijd niet was opgelost, brachten soms leerlingen een turf mee om de kachel te stoken. Enkele leiders kozen er zelfs voor hun cursisten bij zich thuis te ontvangen. Dat deed ook Van der Lee. In haar verslag over de cursus Lezen en Schrijven gaf ze een ontroerend relaas over het onderricht dat ze had gegeven aan een getrouwd man, vader van drie kinderen, die lezen noch schrijven kon.

Hij heeft ondanks zijn zeer lage ontwikkeling toch vier deeltjes van Van der Meulen en Colenbrander doorgenomen. Ook kan hij nu zelf zijn werkboekje voor de gasfabriek (hij is lampenpoetser) invullen. Toen hij voor het eerst de namen van zijn kinderen opschreef, zat hij met tranen in zijn oogen op dit werkstuk te turen. We zullen hopen de man komende winter weer iets verder te brengen.[4]

Of de lampenpoetser weer is verschenen is niet bekend. In elk geval zou het zestiende seizoen (1918-19) het laatste zijn van de Toynbee vereniging. Het bestuur kon in het jaarverslag weinig anders melden dan dat de vereniging er financieel deplorabel voorstond. De aangevraagde subsidie van *ƒ* 50,- was door het eveneens noodlijdende Nut ook nog eens verlaagd naar *ƒ* 15,-. Het daaropvolgende jaar werden als gevolg hiervan geen cursussen aangeboden, maar in zijn jaarverslag liet het bestuur weten vol verlangen te zijn om zijn werkzaamheden in het najaar

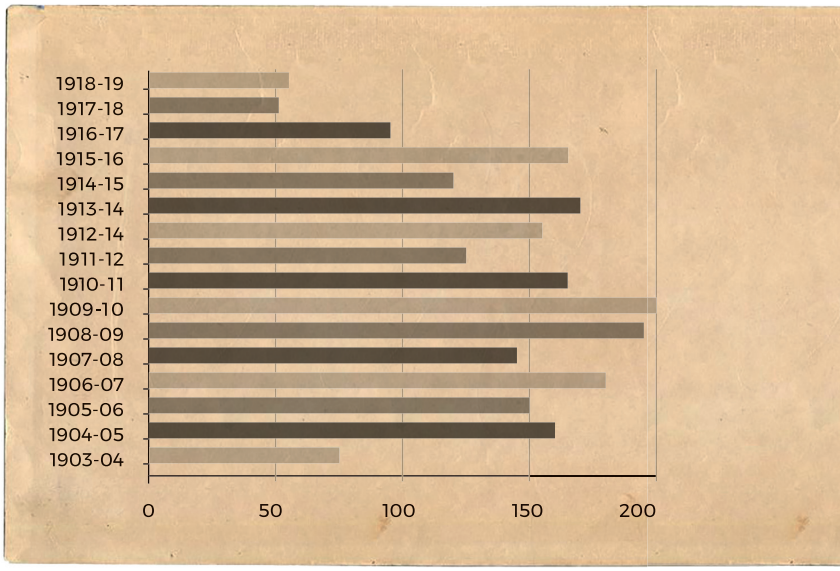

4. Tabel van het aantal deelnemers aan het Toynbeewerk.

opnieuw op te vatten. Voorwaarde was wel dat er financiële hulp werd geboden. Die kwam er inderdaad van het Nutsdepartement dat weer *ƒ* 50,- subsidie wilde geven. Ook zou het lesgeld worden verhoogd naar één gulden. Het bleek allemaal tevergeefs. De fut was eruit. Er konden te weinig leiders bereid gevonden worden en verder was de onenigheid met de Spaarbank over de schoonmaakkosten niet opgelost en was er ook nog altijd een tekort aan brandstoffen. Het bestuur gooide het bijltje erbij neer. In zijn zwanenzang liet het weten het Toynbeewerk intussen als deels achterhaald te zien als gevolg van de nieuwe onderwijspolitiek. Met de onderwijswet van 1920 kwam namelijk formeel een eind aan het standenonderwijs. Er ontstonden zogenoemde eenheidsscholen waarin alle kinderen ongeacht sociale afkomst hetzelfde onderwijs genoten. Wie weet zou Toynbee's ideaal van de verbroedering daar meer kans krijgen.

BRONNEN

1. W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Edam 1984).

2. In het Regionaal Archief Alkmaar (RAA) bevindt zich het archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Alkmaar, 1786-1969, archiefnummer 0253. De inventarisnummers 142-147 en 151 bevatten de voornaamste documentatie betreffende de Toynbee-vereniging.

3. Notulen van de vergadering van de Toynbee-commissie op 29 september 1916. RAA 0253-143.

4. Verslag van de cursus Lezen en Schrijven in seizoen 1917-1918 door C.J. van der Lee. RAA 0253-151.